

SHANXAY FORUMIDAN SHANXAY HAMKORLIK TASHKILOTINING SHAKLLANISH JARAYONI VA ISTIQBOLI

Toshqulova Shahnoza Safarboy qizi

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston

Milliy universiteti Tarix fakulteti “Davlat va fuqarolik jamiyati institutlari boshqaruvi” mutaxassisligi II kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolda Shanxay Hamkorlik Tashkilotining asosi boʻlgan Shanxay Forumining vujudga kelishi, uning maqsadi, gʻoyalari va birlashtirgan mamlakatlarning oʻzaro hamkorligi yakunda ularning yangi bosqichga qadam qoʻyishi asosida – Shanxay Hamkorlik Tashkilotining muhim ambitsiyalarga ega tashkilot sifatida shakllanish jarayonlari haqida fikrlar keltirilgan. Bundan tashqari bir qator sammitlarning tashkilot rivoji va salohiyatini oshirishda oʻrni xususida ham atroflicha maʼlumotlar berib oʻtilgan.

Kalit soʻzlar. Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, “Shanxay beshligi”, “Sovuq urush”, “Xitoy moʻjizasi”, M.S. Gorbachyov, Szyan Szemin, Askar Akayev, Imomali Rahmon, Li Pen. “Almati bayonoti”, “Dushanbe deklaratsiyasi”.

THE ESTABLISHMENT PROCESS AND PROSPECTS OF THE SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION FROM THE SHANGHAI FORUM

Abstract. This article discusses the formation of the Shanghai Forum, which is the basis of the Shanghai Cooperation Organization, its purpose, ideas, and the mutual cooperation of its member countries, and the process of formation of the Shanghai Cooperation Organization as an organization with important ambitions. In addition, detailed information was given about the role of a number of summits in the development and capacity building of the organization.

Key words. Shanghai Cooperation Organization, “Shanghai Five”, “Cold War”, “China Miracle”, M. Gorbachev, S. Szemin, A. Akayev, I. Rahmon, Li Pen, "Statement of Almaty", "Declaration of Dushanbe".

SHHT ham boshqa tashkilotlar kabi o‘zining tarixi va shakllanish jarayonlariga ega. “Shanxay beshligi” sifatida dastlab o‘z faoliyatini boshlagan tashkilotga O‘zbekistonning qo‘shilishi bilan u bugungi Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga aylandi[1]. Aslida SHHTning tarixiy ildizlari XX asrning 60-yillariga borib taqaladi. Chunki, Sobiq Ittifoq va XXR o‘rtasidagi hududiy muammolarni hal etish o‘sha davridayoq pishib yetilgandiki, unga barham berish esa ma’lum bir muddatni taqozo etardi[2:64]. Aynan shu davrdan tashkilotning kichik va ko‘z ilg‘amas tamal toshlari qo‘yila boshlangan edi.

“Shanxay beshligi” Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Xitoy Xalq Respublikalari o‘rtasidagi chegara hududlarida qurolli kuchlar sonini qisqartirish natijasida kelishuvga erishish jarayonida shakllandi. Shanxay Hamkorlik Tashkiloti xalqaro maydonda XXI asr boshida paydo bo‘ldi. Uning asosi 1996 yilning 26-27 iyun kunlari Xitoyda “Shanxay beshligi” – Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston Respublikalari davlat rahbarlari uchrashuvida qo‘yildi. Uchrashuv chog‘ida davlatlarning tutash chegaralariga doir masalalar ko‘rib chiqildi[3].

Umuman olganda, “Shanxay beshligi” va Shanxay Hamkorlik Tashkiloti shakllanishining 1997 yil aprel oyidan 2000 yilga qadar bo‘lgan davriga yakuniy va hal qiluvchi bosqich sifatida qaraladi.

➤ Aynan mana shu davrda tashkilotning besh a‘zosi Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston respublikalari o‘rtasida harbiy va boshqa sohalarga oid doimiy muzokaralar o‘tkazila boshlandi. Ayniqsa ular hududiy da’volardan voz kechib, mintaqaviy muammolarni hal etishga harakat qila boshlashdi. Harbiy sohadagi muzokaralarda bir tomondan Xitoy Xalq Respublikasi va ikkinchi tomondan Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston Respublikalari birgalikda

ishtirok etishdi[4]. Boshqa sohalarda besh davlat teng huquqli a'zo sifatida muzokaralarni ko'p tomonlama tartibda olib borishdi.

Umuman olib qaraganda “Shanxay beshligi”ning shakllanishi va uning Tashkilot maqomiga aylanishi ana shu o'n yillikda amalga oshdi. SSSR parchalangach, mustaqil Rossiya Federatsiyasi va Xitoy o'rtasida oldingi chegara masalasidagi muzokaralar davom etib, 1992 yil mart oyida Sharqiy hududlarda bir-birini anglashga oid kelishuvlar imzolanishi bilan tugadi[5]. Mazkur shartnomalar har ikki tomonda ratifikatsiya qilindi. 1994 yil sentabrda Xitoy rahbari Szyan Szemin rasmiy tashrif bilan Rossiyaga keladi. Mazkur safar chog'ida Rossiya va Xitoy o'rtasida chegara masalasida yana bir shartnoma imzolanib, shartnomaga ko'ra ikki davlat o'rtasidagi g'arbiy chegaralar masalasiga oydinlik kiritildi[6]. 1995 yil oktabrda har ikki mamlakat parlamenti tomonidan mazkur shartnoma ratifikatsiya qilinadi[7]. Shu tariqa birinchi bor Xitoy va Rossiya o'rtasidagi 4300 km.lik chegara o'zgarmasligi va qat'iyligi huquqiy jihatdan belgilab olindi [8].

Xitoy va Qirg'iziston o'rtasidagi chegara masalasidagi kelishuv 1996 yil iyul oyida Xitoy rahbari Szyan Szeminning Bishkekka amalga oshirgan safari paytida imzolandi [9:272]. Ammo bu shartnoma Xitoy, Qirg'iziston chegaralari muammosini to'la bartaraf etmadi. Keyinroq, chegara masalasidagi yana bir hujjat 1999 yil avgust oyida Xitoy va Qirg'iziston hukumatlari o'rtasida “Shanxay beshligi” tashkilotining davlat rahbarlari o'rtasidagi Bishkek uchrashuvi chog'ida Szyan Szemin va Askar Akayev o'rtasida imzolandi [10:18]. Ushbu “Qirg'iziston va Xitoy o'rtasidagi davlat chegaralari to'g'risidagi qo'shimcha kelishuv” [11] deb nomlanuvchi shartnoma Xitoy va Qirg'iziston o'rtasidagi 1000 km.dan ortiqroq chegara hududlarini huquqiy jihatdan tartibga soldi[7].

Bugungi kunda Tojikiston va Xitoy o'rtasidagi chegara masalasi hamon o'z yechimini topmagan bo'lsa-da, ammo shu yo'nalishdagi ilk muzokaralar uchun 1999 yil avgustda Xitoy rahbari Szyan Szemin va Tojikiston prezidenti Imomali Rahmon o'rtasida Dalyan shahridagi uchrashuv chog'ida olib borildi. Biroq masalaga amaliy yechim topilmadi[12:134].

2000 yil iyul oyida Dushanbe shahrida “Shanxay beshligi”ning bo‘lib o‘tgan navbatdagi sammitida Xitoy, Qirg‘iziston va Tojikiston o‘rtasida uch tomonlama kelishuv imzolanib, unda davlatlar o‘rtasidagi chegara masalasiga oid munozarali holatlar tahlil qilindi[5:17]. Aynan mana shu ikki kelishuv Xitoy va Tojikiston o‘rtasidagi chegara masalalarini hal etishdagi ilk qadam bo‘ldi[7], deyish mumkin.

Qozog‘iston va Xitoy o‘rtasidagi chegara masalalari bo‘yicha muzokaralar olib borish uchun 1994 yil aprel oyida Xitoy Xalq Respublikasi Davlat kengashi kotibi Li Pen Qozog‘istonga rasmiy tashrif bilan keladi. Shu uchrashuv paytida Qozog‘iston va Xitoy o‘rtasidagi chegaralarga oid kelishuv imzolandi[13]. 1997 yil sentabrda Xitoy vaziri Li Pen yana bir bor Qozog‘istonga rasmiy tashrif bilan keldi. Muzokaralar yakunida “Qozog‘iston va Xitoy o‘rtasidagi davlat chegaralari to‘g‘risidagi qo‘shimcha kelishuv” [14] shartnomasi imzolandi[7].

1996 yil 26 aprelda Xitoyning Shanxay shahrida birinchi marta sobiq SSSR parchalangach, Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston davlat rahbarlarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi va unda harbiy sohada o‘zaro ishonch to‘g‘risidagi shartnoma imzolandi[3:476]. Unga ko‘ra, barcha tomon chegara hududlarda qurolli kuchlar miqdorini kamaytirish, bir-biriga qurolli tahdid solmaslik, boshqa mamlakatlar bilan ham bir-biriga tahdid solmaslik, zarur holatlarda harbiy mashg‘ulotlar o‘tkazib turish, biror-bir tomonga harbiy xavf yuzaga kelgan holatda shartnomani imzolayotgan mamlakatlar armiyalari bir-biri bilan ma’lumot almashishga va hamkorlik qilishga kelishib olishdi[7].

Ana shu uchrashuvda 1996-yil 26-aprelda Rossiya, Xitoy, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston o‘rtasida “Shanxay beshligi”ni tashkil etish to‘g‘risidagi bitimni imzolashdan boshlangan, uning maqsadi – tashkilotning a‘zo-davlatlari o‘rtasidagi chegarada qurolli kuchlarni qisqartirish va harbiy ishonchni o‘rnatish bo‘yicha choralarni qabul qilish bo‘ldi[15]. Mazkur sammitda uchrashgan davlat rahbarlari harbiy sohada bir-biriga ishonch, chegara hududlarida qurolli kuchlar miqdorini qisqartirish, boshqa bir uchinchi davlat tomonidan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf sharoitida bir-biriga qarshi chiqmaslik, dushmanga qarshi kurashga

mo‘ljallangan harbiy mashg‘ulotlar o‘tkazib turish, harbiy xizmatchilar o‘rtasida do‘stona munosabatlar o‘rnatish, chegarachilarning doimiy maslahat va tajriba almashuvini yo‘lga qo‘yish kabi masalalar ko‘rib chiqildi[16:4].

Forum ishtirokchilarining ikkinchi uchrashuvi 1997 yil 24-25 aprel kunlarida bo‘lib o‘tdi. Unda bir tomondan Xitoy Xalq Respublikasi va ikkinchi tomondan o‘zaro hamkor davlatlar sifatida Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston respublikalari ishtirok etishadi[17:38]. Uchrashuv chog‘ida XXR, Rossiya Federatsiyasi, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Tojikiston Respublikalari o‘rtasidagi davlat chegaralarida qurolli kuchlarni qisqartirish borasidagi qo‘shma shartnoma imzolandi. Shartnomaga binoan har bir davlat chegarasidan 100 km. ichkarigacha bo‘lgan hududlar geografik makon sifatida tan olinadi[18].

Davlatlar o‘z chegaralarida faqatgina chegara qo‘shinlarini saqlash bilan birga boshqa harbiy kuchlar turlarini, xususan, harbiy havo kuchlari, quruqlik qo‘shinlari va boshqa og‘ir texnikalarni faqatgina chegaradan 100 km. ichkarida saqlashi mumkin bo‘lishi belgilandi[19:63].

Besh davlat o‘rtasidagi 7000 km.lik umumiy chegara (shartnomada ko‘rsatib o‘tilgan) hududlarida joylashtirilgan harbiy xizmatchilar, quruqlikdagi qo‘shinlar va boshqa harbiy qismlarning umumiy soni 1.304000 kishidan oshmasligi kerak edi[20].

Mazkur uchrashuvda ham asosiy e‘tibor chegara hududlaridagi qurolli kuchlar miqdorini qisqartirish masalasiga qaratiladi. Faqatgina bu safar chegara hududlaridagi harbiy xizmatchilarning soni, qurolli kuchlarning miqdori ham aniq ko‘rib chiqiladi. Ammo mazkur sammitda imzolangan shartnomalar doimiy ahamiyatga ega bo‘lmay, 2010 yil 31 dekabrga qadar bo‘lgan muddatgacha deb belgilandi.

1997-yil aprel oyidagi uchrashuvlardan keyin “Shanxay beshligi” doirasidagi hamkorlik faqatgina chegara masalasi yoki chegara hududlardagi qurolli kuchlar miqdorini qisqartirishgina borasida bo‘lmay, boshqa sohalarda ham amalga oshirildi. Ayniqsa, aloqalar keng miqyosli ravishda siyosat, diplomatiya, harbiy masalalar, xavfsizlik masalalari va iqtisodiy sohalardagi muzokaralar e‘tiborga olingan.

Shu tariqa rasman “Shanxay beshligi”ning tarixi chegaradosh besh davlatning chegara hududlaridagi xavfsizlikni ta’minlash borasidagi kelishuvlardan boshlandi, deb hisoblash o‘rinli.

1998 yil 3-4 iyul kunlari Almati shahrida “Shanxay beshligi” forumi doirasidagi uchinchi uchrashuv bo‘lib o‘tadi. Beshala ishtirokchi davlat rahbarlari mazkur uchrashuv doirasida “Almati bayonoti”ni qabul qildi. Unga ko‘ra, barcha tomonlar 1997-yil 24 aprelda imzolangan chegara hududlarida qurolli kuchlarni qisqartirishga doir shartnoma shartlarini bajarish majburiyatini o‘z zimmalariga olishdi[21:251]. Shu majburiyatlarni bajarish bilan birga barcha respublikalar ikki tomonlama va ko‘p tomonlama munosabatlarni yanada rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni ishga solishga, mintaqaviy muammolarni hal etishda doimiy ravishda muzokaralar va kelishuvlar asosida davlatlararo qiziqishlar hisobga olingan holda amalga oshirishi zarur edi[22]. Tomonlar har qanday separatizm, etnik ziddiyatlar, diniy ekstremizm, diniy fundamentalizm terrorchilikka qarshi chiqishga, ularni oldini olish, bartaraf etishga kelishib olishdi[23].

Forum ishtirokchilari asosiy e’tiborni global darajaga ko‘tarib ulgurilgan xalqaro terrorizm, narkotik moddalarning noqonuniy aylanishi, jinoyatchilikning tashkiliy, uyushgan shakllariga qarshi kurashishga qaratishdi.

“Shanxay beshligi” forumiga a’zo davlatlar rahbarlarining doimiy uchrashuvining yo‘lga qo‘yilishi natijasida hamkorlik doirasi ham doimiy ravishda kengayib bora boshladi.

2000 yil 9 iyulda Dushanbe shahrida “Shanxay beshligi”ning navbatdagi sammiti bo‘lib o‘tdi. Sammitda ishtirokchi davlatlar tomonidan “Dushanbe deklaratsiyasi” qabul qilindi. Deklaratsiyaga muvofiq, tomonlar kelajakda bir-biriga ishonch, do‘stona hamkorlikni besh davlat o‘rtasida saqlab qolish, munosabatlarni yanada rivojlantirish, davlatlar o‘rtasidagi harbiy aloqalarni yanada chuqurlashtirish maqsadida mudofaa vazirlari doirasidagi doimiy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish, bir-biri bilan maslahatlashish, ma’lumot almashishga kelishib olishdi[13:24]. Shu tariqa “Shanxay beshligi” davlatlarining mudofaa strukturasi ishlab chiqildi.

2000 yil iyulida Tojikiston Respublikasi poytaxti Dushanbe shahrida “Shanxay beshligi” tashkilotiga a’zo davlatlar rahbarlarining beshinchi uchrashuvi tashkilot tarixida muhim o‘rin tutadi. Sammitning bosh mavzusi diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmga qarshi kurashda yagona dastur ishlab chiqish birgalikda harakat qilish haqida bo‘ldi. Birinchi marta mazkur sammitda O‘zbekiston Respublikasi rasman kuzatuvchi sifatda ishtirok etdi. 2001 yil iyunda Rossiya, Xitoy Xalq Respublikasi, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va O‘zbekiston boshliqlarining Shanxaydagi uchrashuvida sodir bo‘ldi. O‘zbekiston tashkilotga yangi a’zo sifatida kirdi[24].

2001 yil tashkilotning rivojlanishidagi ikkinchi bosqichning boshlanishi bo‘ldi. Bir qator ekspertlarning fikricha, O‘zbekistonning SHHTdagi ishtiroki bu tashkilotning faoliyatini kelgusida faollashtirishda juda katta rol o‘ynadi. 2001 yil 15 iyunda sammitda SHHTni tuzish haqidagi Deklaratsiya qabul qilindi[25].

Uchrashuv davomida qabul qilingan SHHTni tuzish haqidagi Deklaratsiya, shuningdek, terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash to‘g‘risidagi Konvensiya[26] BMTning rasmiy hujjatlari sifatida tarqatilgan edi. Konvensiyaga muvofiq SHHT a’zolari qonunga zid bo‘lgan qilmishlarni oldini olish, bartaraf etish, aniqlash va ko‘rsatish ishida o‘zaro hamkorlik qilishlari kerak edi.

SHHT a’zo mamlakatlarni xavfsizlik orqali hamkorlik sari boshlaydigan tashkilotdir. Iqtisodiy hamkorlik borasida oldinda transport infratuzilmasini rivojlantirish, tabiiy, mineral xom ashyo zaxiralarini o‘zlashtirish, suv energetika zaxiralaridan unumli foydalanish, ekologiyaga oid va boshqa masalalar bor.

Tashkilotga a’zo davlatlar o‘rtasida o‘zaro ishonch va yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini mustahkamlash hamda siyosiy, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, shuningdek, ta’lim, energetika, transport, turizm, atrof-muhitni muhofaza qilish va boshqa sohalarda samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, mintaqaviy xavfsizlikni ta’minlash, terrorizm, ekstremizm va ayirmachilikka qarshi kurashish SHHTning asosiy maqsad va vazifasi hisoblanadi. Bugungi kunda tashkilot a’zolari barcha sohalarda rivojlanish uchun birdek harakat olib borishmoqda. Jumladan, O‘zbekiston mintaqadagi qo‘shni-hamkorlari va boshqa mamlakatlar bilan to‘xtovsiz aloqalarni rivojlantirib, faollikni amalga oshiryapti.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. <https://xs.uz/uz/post/ozbekiston-shht-tinchlik-va-taraqqiyot-jolidagi-samarali-hamkorlik>
2. Бекмуротов И. Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти // Жамият ва бошқарув. №2, 2004. 64-бет.
3. <https://pravacheloveka.uz/oz/news/shht-haqida-nimalarni-bilasiz>
4. История пограничного вопроса между Россией и Китаем. Справка. <https://ria.ru/20080721/114550501.html>
5. <https://tnu.tj/index.php/ru/shanhajskaia-pjaterka-kak-osnova-stanovlenija-shos/>
6. Сборник российско-китайских договоров 1949-1999. С.458
7. Становление и развитие ШОС. С.5. // <http://www.SCO.ru>
8. Границы Китая: история формирования / под ред. В. С. Мясникова и Е.Д. Степанова. М.: Памятники исторической мысли, 2001. С. 272.
9. Бишкекская Декларация // Дипломатический вестник. 1999. № 9. С. 18.
10. Ратифицировано Законом КР от 25 мая 2002 года № 88, г. Бишкек от 26 августа 1999 года “ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ СОГЛАШЕНИЕ между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе”.
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17375>
11. Соглашение о взаимном сокращении вооруженных сил в приграничных районах. Москва, 24 апреля 1997 г. // Сборник российско-китайских договоров 1949-1999 гг. Москва, 1999. С. 134.
12. Душанбинская Декларация // Дипломатический вестник 2000. № 8. С. 17.
13. О ратификации Дополнительного Соглашения между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о казахстанско-китайской государственной границе. Закон Республики Казахстан от 24 марта 1999 года № 352-1. совершенное в Алматы 24 сентября 1997 года.
<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000352>

- 14.Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы («Шанхайская Декларация»). Шанхай, 26 апреля 1996 г. // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002 гг. Хрестоматия в 4 т. / сост. Т.А. Шаклеина. Москва: МГИМО(У) МИД России, 2002. Т.4, С. 476.
- 15.Соглашение между РФ Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и КНР о взаимной сокращении вооруженных сил в районе границы. С.4. // [http: www.impravo.ru](http://www.impravo.ru)
- 16.Шанхайская организация сотрудничества: к новым рубежам развития / Сост.: А.Ф. Клименко. 1-ое. Москва: ИДВ РАН, 2008. С. 38.
- 17.Писарев А. «Два берега Китая» и интересы России // Pro et Contra, Том 3, № 1, 1998.
- 18.Арбатов А.Г. Российская национальная идея и внешняя политика. Москва: МОНФ, 2002.
- 19.Комиссина И. Н., Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества // Кокарев К. А. Россия в Азии: проблемы взаимодействия: сборник статей. Москва: РИСИ, 2006. С. 251.
- 20.https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1035651
- 21.Совместное Заявление участников Алма-атинской встречи – Республики Казахстан, КНР, Кыргызской Республики, РФ и Республики Таджикистан // [http: www.impravo.ru](http://www.impravo.ru)
- 22.https://uz.wikipedia.org/wiki/Shanxay_hamkorlik_tashkiloti
- 23.Декларация о создании «ШОС» // Дипломатический вестник. 2001. № 7. С. 23.
- 24.Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. <http://medialaw.asia/document/-2056>